

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
в г. Кызыл-Даг
А.С. ПУШКИНА
Президент
ниң кадетте-
ри даңгыраан
берген

2

Халдып ор, чолаачы

4

«Төрөөн чуртун төөгүн берем»

5

Бурунгаар-
лап бар-ла
чорза...

Тос эртинениң
бирээзи суурум
— Кызыл-Даг

№ 134 (18561)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Саар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

октябрь

28

вторник

ПРЕЗИДЕНТИНИН КАДЕТТЕРИ ДАҢГЫРААН БЕРГЕН

6 классчы кадет Саян Саая улуг кижизидикчиге байырлыг чыскаалга беленин илеткеп тур.

(Уланчызы 2-ги арында).

ДЭЭДИ ХУРАЛДАН СЕНАТОР

Дүүн, октябрь 27-де, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ийиги чыжының бирги сессиязының ээлчегден дашкаар үшкү хуралы болуп эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) мурнундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинин бүрүн эргелиг кежигүнүнге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты Оксана Белоконову депутаттар чаңгыс үн-биле соңгаан, ооң Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты эрге-хүлээлгезин хуусаа бетинде соксаткан.

Оксана Михайловна Белоконов — бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, ооң адазы — тыва, иези украин националдыг, ол — Кызылдың №3 школазының доозукчузу. Россияның Улустарның найыралы университетти дооскан, Тыва Республиканың Чазаанга, федералдыг органнар системазынга ажилдап чораан.

Республиканың массалыг информация чепсектеринге берген интервьюзунга Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинин бүрүн эргелиг чаа кежигүнү тус чер болгаш төп федералдыг органнарның ажилының уг-шин багай эвес билирин дыңнадып, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдэзи дээш кызып ажилдаарын, Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле (парламент) кончуг сырый харылзаалыг боорун, Тываның парламентизинин бүзүрелин бадыткаарын чугаалаан.

«Шынның» корр.

Республиканың көдээ ажил-агый адырында

Эъткир уксаалыг мал бажы өскөн

Эът бүдүрүлгези бистиң республикада агроүлөтпүр комплекзинин эң чугула кезектеринин бирээзи болур. Ону сайзырадырынга эргежок чугула чайгаар үнген мал чөмүн өстүрер хову-шөлдер Тывада хөй. Ынчалза-даа бойдустун ол хайырлаан аргалары чедир ажыглаттынмайн турар. Эъткир малды чогулчалыг өстүреринге тускайжыттыг уксааның малының баш санының эвээжи, адырның техниктиг болгаш технологут ханды-рылгазының кошкаа, малды семиртирин болгаш уксаалыг мал-биле ажилдаарын кошкак боттандырып турары шаптык болуп турар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Харысгалга — бирги черде

Октябрь 21-де ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектеринин талазы-биле агентилелинин хамааты камгалал эргелелинин даргазы Снежана Шойзат удурткан инспекторлар Кызыл кожуунун «Дар» дачалар ниитилелинин чурттакчылары-биле ужуражып, профилактиктиг ажилдарны чоруткан.

Август-сентябрь айлар — мал-маганныг чонга сизген кезип белеткээринин дүшкүрлүг үези. Таптыг-ла ынчан сизген шыгжаар черлерге өрттер болганчок болу бээр. Чижээлээрге, октябрь 20-де Суг-Бажы сумузунга хууда бажының чанынга 9 тонна сизген өрттенген.

2014 чылдың эгезинден тура октябрь 20-ге чедир байдал-биле алырга республикада 25 сизген өрттери болган. Ооң түңнелинде 156 тонна мал чеми узуткаттынган. Эрткен чылын бо үеде чүгле 20 сизген өртү бүрүткеттинген.

Чеже-даа өртке удур дүрүмнер бар болза, чурттакчы чон сизгенни бажың-балгат чоогунда девискээрге шыгжап турар. Ооң түңнелинде хууда оран-савага болгаш кады-кожа бажыңнарга өрт айылы тургустунуп болур. Өскээр чугаалаарга, хамаатының бо-дунуң оваарымча болгаш кичээнгей чок чоруу чүгле материалдыг когаралга чедирер эвес, харын-даа чоок кижилеринин кадыкшылынга, амы-тынынга айыылды тургузуп болур. Эвээш эвес чарыгдалдарны кылып тургаш, кызыл күжү-биле белеткеп алган сизген каш минута дургузунда өрттүн халавы узуткап болур. Сизген белеткээри — аар, кадыг ажыл. Аңаа үе, күш-шыдал, акша-хөреңги хереглеттинер болгай.

Сизгенниң хөпзенин электри четкилеринден болгаш автооруктардан, оран-савадан ырадыр тургузар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республикада Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан хемчеглерниң планы

Октябрь 27-30

Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан муниципалдыг школа назыны четпээннерниң өөредилге албан черлериниң аразында «Найырал» национал культураларның хоорай иштинде фестивалының хөгжүм-шинжиткен көргүзүлгөр конкурсу — Кызыл хоорайның муниципалдыг бюджеттиг школа назыны четпээннерниң өөредилге албан черлеринге

Октябрь 29

Тываның күрүне университединиң сургуулдарының аразында «Евразия-2014» национал культуралар фестивалы — В.Көк-оол аттыг Национал театрга 10.00 шакта.

Октябрь 31

Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылынга, Совет Эвилелиниң составына ТАР-ның каттышканының 70 чылынга болгаш Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан байыр-лалдарның «Мээң өг-бүлөм мээң хоорайым төөгүзүнде» мультимедия ажилдарының хоорай иштинде конкурсу — Кызыл хоорайның Немелде өөредилге төвүнүн хуралдар залына 10.00 шакта.

Ноябрь

«Чоннар найыралы» национал культураларның муниципалдыг фестивалдары — кожууннарның Культура бажыңнарынга.

«Бис чаңгыс чон бис — бистиң чуртунуң чаңгыс» көргүзүлгү делгелге-чечен чугаа — Н.К.Крупская аттыг библиотеказының салбырынга.

«Ноябрь 4 — Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү» номнар делгелгези — М.Горький аттыг библиотеказының салбырынга.

«Кажан бис кады тургаш, тилеттирбес бис: бистиң найыралымыс биске күштү берип турар» номнар делгелгези — Н.Островский аттыг библиотеказының салбырынга.

«Минин болгаш Пожарскийге тураскаалды тургусканының төөгүзү» видео-презентация — А.Чехов аттыг библиотеказының салбырынга.

Ноябрь 1

Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан хоорайның нинти билиг албан черлериниң аразында «Найырал» национал культураларның фестивалы — Кызыл хоорайның «Аныяк» өөредилге төвүнге 10.00 шакта.

Ноябрь 4

Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан «Бистиң күжүвүс чаңгыс деминде!» байырлыг концерт болгаш митинг — Арат шөлүнге 12.00 шакта.

Тыва Республикада азербайджан чоннуң культура хүнүнге Красноярск хоорайның азербайджан диаспораның концерти — В.Көк-оол аттыг Национал театрга 16.00 шакта.

«Тыва» болгаш «Верея» аас чогаалы бөлүктөрүнүн киржилгези-биле «Тыва черге чоннарның найыралы» культура-өөредилгелиг хемчег — Тыва чаңчылчаан культураның болгаш ус ажил төвүнге 15.00 шакта.

Ноябрь 6

Муниципалдыг школа назыны четпээннерниң өөредилге албан черлериниң аразында «Найырал» фестивалының тилекчилериниң гала-концерти — «Найысылал» арт-төвүнге 10.00 шакта.

Ноябрь 7

Сургуулдар аразында «Евразия-2014» национал культураларның республика чергелиг фестивалы — «Найысылал» арт-төвүнге 15.00 шакта.

Ноябрь

«Школа толерантности» эртем-практиктиг семинар — республиканың өөредилге албан черлеринге.

Харыысалга — бирги черде

(Төнүзү. Эгези 1-ги арында).

Сиген хөпээнин долгандыр өртке удур тускай дилиндекти казары чугула. Өртке удур дүрүмнерни сагыырда онза кичээлге алып чүүл: бичии уругларны сигенче чоокшуптас, аңаа ойнатпас, чүге дизе оларның от-биле ойнап турганындан сиген өрттери удаа-дараа болуп турар. Бир эвес сиген өрттени берген болза, чогуур албан черлеринче дарый дыңнадыр.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелиниң хамааты камгалал эргелелиниң даргазы Снежана Шойзат:

— Чылдың-на мал-маганга сиген белеткээр үеде «Сиген» деп профилактиктиг операцияны чон аразына Тыва Республиканың

Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилели чорудуп турар. Ылаңгыя бо үеде хуу бажыңнарда сиген шыгжамырларынга өрт саны көвүдей бээр. Ынчангаш ону болдурбазы-биле баш удур хемчеглерни чорудуп, чон-биле тайылбыр ажылын кылып, бюрократтарны үлөп турар бис. Бо чылдың эгезинден тура, 25 сиген өртү бүртүктеттинген. Оң уржуундан кемдээн кижилер чок-даа болза, ээлеринге улуг материалдыг когаралды чедирген. Олар боттарының харыысалга чогу-биле кышка белеткеп алган мал чемин отка алзып алыры хомуданчыг. Боттарының күжүнүн түннелин камнап алыры-биле өртке удур дүрүмнерни сагыыры чугула.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КАДЕТТЕРИ ДАҢГЫРААН БЕРГЕН

Октябрь 26-да Улусчу чогаадылга бажыңына Президентиниң Кызылда кадет училищезиниң бирги сургуулдарының кадетче тургустунарының байырлыг чыскаалы болган. Аңаа ТР-ниң Чазаның Баштыңының оралакчылары, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, сайыттар, шериг структураларның төлээлери база кадеттерниң ада-иези, төрелдери, чалаттырган аалчылар зал долдур олурупкан.

Училищениң бирги 62 сургуулдары үрер хөгжүм оркестриниң аялгасына марштап үнүп келгеш, Россияның гимни биле «Мен тыва мен» деп гимн ырыны күүсеткеш, кадеттерниң даңгыраан училищениң сургуулу Буян Хомушкунуң үделгези-биле залда олурганнар туруп алгаш, дыңнаан. Шериг структураларның төлээлери оолдарга Президентиниң Кызылда кадет училищезиниң шынзылгалары биле хөрек демдектерин шеригжиткен байдалга тывыскан. Залда олурар ада-иелер чурумнуг, дорт чыскаалган шериг хептиг оолдарын көргөш, карактарының чаштарын чодуп олурдулар.

Бо училищеже конкурс улуг болган. 65 олутче 600 ажыг оолдар. Оларның аразындан эң-не тергиин 65 оолду шилээн, 60 хуузу кожууннардан, оон аңгыда Челябинск, Кемерово хоорайлардан келген оолдар база бар.

ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы Владимир Фалалеев республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун мурнундан байырны чедиргеш: «Бо чыскаалда келир үениң генералдары-дыр. Россияның Камгалал күштериниң идегели база даянгыгы силер деп Сергей Күжүгетович Шойгу чугаалаан болгай. Ол

езулуг бедик демдек-тир. Тываның амыдыралына бо чаа училище улуг рольду ойнаар» — деп демдеглээн.

Бо өөредилге чериниң ийиги тудуу удавас дужааттынар. Аңаа аът спортунуң комплекси, шывыгыг каток, бассейн турар.

Уссурийскиниң Суворов училищезиниң доозукчузу, ТР-ниң шериг комиссары Юрий Марков баштаан шериг структураларының удуртукчулары кадеттерге байыр чедиргеш, төрээн чуртунга бараан болурун күзээш, училищеге белектерни тывыскан. Кызыл хоорайның Баштыңы Дина Оюн училищениң сургуулдары хоорайда эртип турар янзы-бүрү акцияларда иделкейлиг киржилгези дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, чаңгыс чер-чурттугларын, чуртун утпазын, мергежилин төлөптиг боттандыраларын күзээн.

Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы суурдан 7 класс кадет Александр Саттың авазы Алена Алдын-ооловна: «Оглум бо өөредилге черинче кирип алганынга дыка өөрүп турар мен. Александр черле бодунуң изиг күзели-биле дужаап кирген кижиге. Акылары база шериг өөредилге черлеринде өөренип турар. Ынчангаш шериг черинче өөренир сорулганы салып алган турган кижиге. Уругларны албадал-биле өөредирге сонугул чок боор, бодунуң күзели-биле өөренир болза эки. Өске өөредилге черлери ышкаш школа, класс фондузу дээш акша-даа чыып турбас, шупту — күрүне хандырылгасында. Биске, хөй ажы-төлдүг ада-иеге, дыка улуг деткимчедир. Дыка-ла аас-кежиктиг ада-ие-дир бис деп өөм ээзи-биле чугаалажып, оолдары-выска чоргаарланып чоруур бис».

7 класс Соном Дембирелдин кырган-авазы Алефти-

на Бүрбешовна: «600 ажы кордакчыларның аразында огулус кирип алырга дыка өөрүп, чоргаарланып турар бис. Соном Кызыл хоорайның № 11 ортумак школына чедишкенин өөренип тургаш, бо училище кирип алды. Кирген, кирбээн деп манаашкын биске дыка үр болган. Бо 2 ай дургузунда огулусту башкылары, кижизидикчилери-биле доктаамал харылзажып турар бис. Училищениң ажыдышынынга четкешинде байдалды көргөн бис. Башкылары — улуг шилилгени эрткен шыырак башкылар. Ол ышкаш мынчаар дериттинген, эки байдалдыг өөредилге чери Тывада чок боор деп бодаар-дыр мен».

Кадет Чаян Балданай 7 класс: «Мен Тес-Хем кожуунуң Самагалдайың № 1 ортумак школына өөренип турган мен. Авам Азията Григорьевна, ачам Чингис Танович Самагалдайда ажилдап, чурттап турар. Эгезинде бичии бергедежип турдум, чоорту өөрени бердим. Хүнде 6 кичээл болур, ам 3-4 демдектер ап тур мен. Бо училищеге өөренирге солун-дур, хөй эш-өөрлүг база болдум».

Кадеттерге болгаш келген аалчыларга № 15 лицейиниң аныяк барабанчылары база «Кызыгааржы» ансамбль байыр чедирген чараш номерин күүсеткен. Училищениң сургуулдары база аалчыларына нинти ырын бараалгаткан.

Кадеттин шынзылгалын алган оолдар Тилелге шөлүнге Ада-чуртун Улуг дайынының маадырларына тураскаалга боодал чечектер салыр езулалга киришкеш, улаштыр Тываның Национал музейинче база байырлыг шайлаашкынче чорупканнар.

Алдын СОЯН.

Чуруктарны Эрес.

ХОВАЛЫГ тырттырган.

Тываның даштыкы харылзаалары

АРГЫЖАРЫНГА ЭПТИГ АПААР

1939 чылда Халхин-Холга япон империяның 6-гы тускай армиязын совет болгаш моол шериглериниң чылча шапканының 75 чылын бо чылдың сентябрь-ноябрь баштайгы хүннеринде демдегледип эрттирп турда, Россияның Президентизи Путин биле Моолдун Президентизи Элбегдорж ийи күрүнелериниң аразынга виза чок аргыжарының чурумунун дугайында Дугуржулгага аттарын сентябрь 3-түн хүнүнде салганнар. Бо Дугуржулгага кожа чурттарның аразынга акы-дуңгалышкы харылзааларның улам сырый апарганының болгаш ам-даа улам делгемжирииниң демдээ болган.

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилелиниң удуртукчузу Чылгычы Ондар-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ук Дугуржулганың тыва-моол харылзааларга салдарының дугайында чугаалашкан.

— Моол-тыва харылзааларга Россия биле Моол күрүнелериниң аразынга хамаатыларның виза чок аргыжарының чуруму кандыг салдарлыг бооп болурул, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Совет-моол шериглериниң Халхин-Холга тилелгезиниң 75 чылын демдегледип эрттиреринге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киржип чорааш, Дугуржулгага ат салганынга херечи болган. Эң ылаңгыя Тываның Моол-биле социал-экономиктиг харылзааларына кончуг чугула бо улуг болушкунга бедик үнелелди Шолбан Валерьевич ол дораан-на берип тура, бо документиниң тыттып келгенинде Тываның үлүү база бар деп чугаалаан.

Россия биле Моолдун президентилери ийи чурттарның аразынга экономиктиг харылзааларны ам-даа хөгжүдериниң дугайында база чугаалашкан болгай. Тываның удуртукчузу республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларын Моолга улам сайзырадырынын, Кыдатка чедир делгемчидериниң айтырыгларын Россия Федерациязының үстүкү удуртур органнарының мурнунга үргүлчү тургузуп келген, ам-даа тургузуп турарын чон кончуг эки билер. Ынчангаш россияжи-моол харылзааларның быжыгарына бистиң республика, ооң удуртулгазы база идигни бергени илдеңдир. Россия биле Моолдун аразынга виза чок аргыжарының чурумунун дугайында Дугуржулга — ийи чурттарның аразында экономиктиг кады ажылдажылганың улам күштелириниң херечизи.

— Виза чок аргыжарының чурумунун дугайында тайылбырдан берип көрүңерем.

— Дипломаттыг болгаш даштыкы паспорттарның ээлери Россияның хамаатылары виза чок аргыжарының чуруму езугаар Моолга 30 хонук дургузунда чоруп болур. 30 хонуктап Моолче үнген киргениниң ниити хуусаазы бо күрүнече кирген баштайгы хүнүнден эгелээш, 180 хонук дургузунда 90 хонуктан көвүдесижурлуг. Бир эвес Россияның хамаатызы Моолга 30 хонуктан хей үе дургузунда турар апарза, виза кылдытыр апаар. Тываның чурттакчыларына Моолче виза чокка 30 хонук дургузунда кирп, ажыл-херээн бүдүрүп алыры дыка

таарымчалыг деп бодаар мен. Улаан-Ком, Кобду, Улаан-Батор хоорайлардан бараан-сараан садып ап турар сайгарлыкчыларның, Тыва-биле кызыгаарлашкы аймактарда ажыл-херектиг бизнесменнериниң, черле ынчаш Моолче баар ажыл-херектиг кижилерге ол дыка эки. Чүгле даштыкы паспорттук болза — ол-ла.

Чоннун аразынга орус дылда КАСКО, ОСАГО, ОМС деп хурааңгайлаан автотранспорт, кадык камгалалының документилерин күрүнелер аразында негелделер езугаар кылдытып алыры база чугула. Чижээлээрге, Моолда автотранспорттук камгалалын кылбас, ооң чолаачызының камгалалын кылып турар. Моолда машина-балгаттың техниктиг байдалының хыналдазын аңаа чөпшээрелдиг организациялар чорудуп

үндүр сайгарарына чижилгени тургуздаа бээр болза, ол айтырыгны чогууру-биле дугуржуп аптар болзувусса, бистиң фермерлеривиске россияжи рынокче үнеринге дөгүм боор» — деп, Тываның Баштыңы тайылбырлаан болгай.

Россия биле Моолдун аразынга хамааты ужура чүүл-биле пассажирлер аргыштырылганын алгыдарын Владимир Путин биле Цахиагийн Элбегдорж чугаалашкан. Моолдун кожазы бистиң Тывага, оларның кожа-хелбээ аймактарына база ажыктыг бооп болур.

Кызыл — Улаангом аразында автотранспорт-биле аргыжарының маршрутун ажыткан, бистиң садыгжыларывыстың чамдыызы оон бараан садып ап турар. Бо маршрутту Кыдат кызыгаарында Такишкен хоорайга чедир узадырының хемчеглерин ап чорудуп эгелээн. Бир эвес ол хемчеглер бүде бээр болза, республиканың сайгарлыкчылары кыдат барааннарны, амгы үеде ышкаш Новосибирск хоорайдан эвес, а Такишкенде улуг рыноктан садып ап болур аргалыг апаар. Оларның орукка чоруур үези эвээжээр, барааннарының өртээ чингээр. Чүге дизе Кызыл — Новосибирск аразы 1400 километр, Кызыл — Такишкен аразы 800 километр хире. Оон аңгыда Новосибирск хоорайның рыноктарының Такишкенден

сөөртүп эккеп турар барааннарын бо хоорайның бодундан барып алгаш, Тывага садарга, оларның өртээ элээн чингээр чугаажок.

Моол таварты Кыдат-биле социал-экономиктиг, культурлуг харылзааларны база улам сайзырадып болур. Ынчангаш Кыдаттың Циньзян-Уйгур автономнуг районун төвү Урумчи хоорайга Тыва Республиканың төлээ черин тургузарын Тываның Баштыңына саналдаар бодап турар бис. Ону ажыдарының барымдаазы бар, чүге дээрге ол районда тывалар база чурттап турар, Урумчи хоорай — Кыдаттың сайзыраңгай төптериниң бирээзи, эң ылаңгыя пөс-таавы үлетпүрү дыка сайзыраан, тыва оолдар, уруглар өөренип болур өөредилге черлери база бар, чижээлээрге, Циньзянның университетиди, Чөөн чүк улустарының медициназы база маңаа шаг-төөгүдөп сайзырап келген.

Ийи чурттарның аразында садыглажышкыннарга оларның национал валюталарын ажыглаарын Моолдун Президентизи Элбегдорж саналдаан. Моол-биле садыг-наймааны үргүлчү чорудуп турар Тываның сайгарлыкчыларына ол эптиг боору чугаажок.

Россия биле Моолдун удуртукчуларының аразында чедип алдыгандыг дугуржулгалар Тываның удуртулгазының саналдары, боттандырып турган ажыл-херээ-биле хөөннешкек болган деп дем-не чугааладым. Дугуржулга-ларның боттанып эгелээниниң баштайгы чадазы виза чок аргыжарының режиминиң дугайында Дугуржулга. Бо Дугуржулга бо чылдың ноябрь 14-те күш кирер.

Шаңгыр-оол МОНГУШ
чугаалашкан.

Эъткир уксаалыг мал

бажы өскен

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында.)

Инек эддиниң бүдүрүлгезин көвүдөдир, ону тус черниң аш-чем рыногунга хөйү-биле садар сорулга-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының мурнунга эъткир малды өстүрериниң болгаш уксаажыдылга херээн сайзырадырының талазы-биле сорулганы салган.

Республиканың «Көдээ ажыл-агыйны сайзырадыры болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының, чиг эттин болгаш аш-чемниң рыногун 2011-2012 чылда башка-рары» тускай сорулгалыг программасына дүүштүр база республика Баштыңының даалгасын күүседири-биле Көдээ ажыл-агый яамызы Хакасияның Шира районунда «Сон» уксаажыдылга заводундан эъткир уксааның 600 баш молдургаларын болгаш бызааларын садып алган. Ол-ла үеде республика бюджетинден 14 миллион рубльди мал чеми белеткээр техниканы садып алыры-биле шилчиткен.

Республикага сес ажыл-агыйын мөөрейлиг байдалга шилээн болгаш садып алган малды оларның аразынга хувааган.

Шак ынчаар уксаалыг мал өстүрер хүлээлге Улуг-Хем кожуунда «Идегел» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге, Би-Хемде хуу сайгарлыкчы Александр Инюткинге, Каа-Хемде сураглыг мөге Геннадий Монгушка, Өвүрде Чимит Кууларга, Чөөн-Хемчикте эгелеп чоруур фермер Болат Монгушка болгаш өскелерге-даа онаашкан. Мөөрейге тилелге чедип алган кижилер бүрүзү бир комплект көдээ ажыл-агый техниказын алган, ниитизи-биле МТЗ деп кожуглуг сес тракторну, сиген бөлөр чеди агрегатты, тос сенокосилканы, чүк чүдүрер алды бичи техниканы, чеди дырбашты үлээн.

Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы, муниципалдыг тургузулгалар болгаш программаның киржикчилери-ажыл-агыйлар 2017 чылга чедир үш талаалыг дугуржулганы чарган, ооң негелдезин езугаар садып алдыгандыг уксаалыг малды ажыл-агыйның өнчүзү кылдыр дамчыдар. Ажыл-агыйлар беш чыл дургузунда алган мал төлүнүн чартыын чыл санында Көдээ ажыл-агый яамызының эргезинче дамчыдар, ону программаның чаа киржикчилериниң аразына хуваар. Ол төлөвилелдин күүселдезинче чаа-чаа ажыл-агыйларны хаара тудуп тургаш, 7-8 чылдың дургузунда эъткир мал ажылын көдүреринге болгаш сайзырадырына турум чорукту чедип алыры көрдүнүп турар.

Көдээ ажыл-агый яамызының дыңнатканын езугаар алырга, бо чылдың январь 1-ниң байдалын езугаар республикада эъткир уксаалыг малдың баш саны 889 баш четкен, ооң иштинде 572 инек, 165 төрүүр инек болгаш азыралда 152 молдурга бар.

Малдың бо чылын төрүттүнген төлүн менди камгалап алганындан уксаалыг малдың ниити баш саны 1271 четкен, тодаргайлаарга, ийи катап өскөн.

Амгы үеде төлөвилелдин киржикчилери ажыл-агыйларның саны 16 четкен, олар малды кыштагыдырына белеткеп турарлар. Бир башка онааштыр белеткеттинген малдың бөдүүн чеми 350 центнер.

Республика Баштыңының салган сорулгаларының күүселдезиниң ийиги үе-чадазы болза, «2014-2020 чылдарда эъткир малды өстүрери» иштиги программаның күүселдезиниң хемчеглери болур. Эъткир уксаалыг кылдыр тускайжыттыгандыг малдың болгаш эъткир уксаа-биле хайнакташтырган малдың баш санын 2974 башка чедир өстүрери, технологияларны сайзыраңгайжыдып, ооң ажаалда-тежээлдезин экижидип тургаш, продуктулуг чоруун бедидери иштиги программада көрдүнүп турар.

Gov.tuva.ru

САЛГАЛДАРЫН УТТУП БОЛБАС

Эрткен субботада Кызылда «Субедей» спорт комплекзинге тыва хүрешке кышкы үеде ай бүрүзүнде маргылдаа эрттиреринин талазы-биле ээлчээ бо удаада Барыин-Хемчик кожуунун, Ак-Довурак хоорайнын төлээлеринге таварышкан.

Барыин-хемчикчилернин хүреш маргылдаазын бедик деңгелге эрттирер дээш кылып чоруткан ажылдары ниитизи-биле эки деңгелге эрткенин ук хүрешти көргөнер, чаладып келген дарга-бошкалар, хүреш соонда, чугаалап турдулар. Ол спортчу байырлалга кожуунун удурткучулары республиканың аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур ат-алдарлыг спортчуларын сактып, оларнын чамдызынга кожуун деңгелдиг «Арзылаң», «Начын» мөгелериниң оваадайларын байырланчыг байдалда тылсып, өртектерин белектерин ат-алдарлыг чаңгыс чер-чурттуларынга тывысты.

Хүреш эрттирер шөлдүн дөрүндө Барыин-Хемчик кожуунун, Ак-Довурак хоорайнын ат-алдарлыг, сураглыг мөгелеринин, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге кожуунун Тывазын бүгү делегейге алдаржыткан спортчуларын адын-сывын, чуруун чараштыр кылгаш, кончуг улуг самбырада асканы база эки чорду. Ынчалза-даа?

Кожуунун ат-алдарлыг мөгелерин 1954 чылда Тыва область Наадымынга шүүлген Сергей Сарыглардан эгелзэн болду. Тыва хүрештин сайзыралының төөгүзүн билер кижиге ол бижилгелер кижини чайгаарла боданырынче ыдалай бээр. Ол ат-алдарлыг мөгениң шын адын хүрешти сонургап чоруурлар Сергей Сарыглар деп билер. Ол 1954 чылдың Тыва область Наадымынга 1953 чылда область Наадымынга шүткен Донгак Бавуевич Комбуну түнел ужуражылгазында октааш, шүглүп үнген мөге бооп турар.

Ол ышкаш ол хүндүлүг самбырага 19 вектин төңчүзүндө Тывага эң шыырак дээн мөгелериниң санынче кирип турган Хөндөлч чурттуг Арбак оглу Лопсаңнын, Шончууржук Хомушкунун, Дүктүг-Ары Монгуштун, Михаил Сундуй-оолдун, Кара-Кат Ооржактын болгаш өске-даа сураглыг мөгелериниң аттарын кирип каан болза, улам эки турар ийик.

Чүге дээр Арбак оглу Лопсаң улуг Моолдун найысылалы — Ургага барып хүрежиң, аңаа чаңгыс эвес удаа шүглүп, үжүрлөшкен. Ол чогум боду яды кижи чораан. Оон дугайында салгалдан дамчып келген янзы-бүрү тоолчургу чугаалар база хөй. Оларнын бирээзи бо мөге Арбак оглу Лопсаң бир черден өске черге көжерде, өөнүң ханаларының ыяжын, кидзин бир аай кылдыр шарааш, чүгүнүн кырынга хараачазын өрү баштандыр шарааш, бичин уругларын оон иштинге олуртуп алгаш, чүктөп чоруй баар. А терең суг кежер черге кадайын база чүктөп алгаш, кеже бээр мөге-шыырак күчүтен мөге турган.

1916 чылда Чадаанага болуп эрткен Майдыр бурганның байырлалына Тываның тос кожуунундан шилитинип келген 128 мөгени хүрештирерге, чаа 18 хар четкелек анык оол Лопсаң Хомушкун шүглүп үнгеш, бүгү чонну шуут-ла кайгаткан кижиге бооп турар.

Шак ол улуг хүрештин кол

шаңналынга немей Чадаананың Устүү хүрээниң лама-башкылары бодунуң мөгезинге (Лопсаңынчан ук хүрээниң хуурагы турган) Шончууржук деп аттыг тускай шаңналды сөңнээн дээр чүве. Таңды-Тыва Арат Республиканың тургустунганындан 15 чыл оюнга тураскааткан улуг байыр-наадым 1936 чылда Кызылга болуп эрткен. Байырлалга тураскаадып, 128 мөгениң хүрежин база эрттирген. Аңаа Шончууржук Хомушкун эрес-кашпагай, солун-чараш хүрешти көргүзүп, бүгү-ле онагларын маргыш чок, арыг октааш, шилдектериниң шилиндээ болуп, шүглүп каан. Ынчан Шончууржук Хомушкунга «ТАР Арзылаң» атты тывыспышаан, ону бүрүн дериттинген аът-биле шаңнаан.

Эң сөөлгү катап «ТАР Арзылаң» Шончууржук Хомушкун 50 харлыында Бай-Тайгага болуп эрткен барыин кожууннарнын наадымнарынга кымга-даа октапайн, шүглүп үнген. Ынчан ол хүрешке мөге Шончууржуктун хеймер оглу Кодан-оол Хомушкун үжүрлөшкен.

Бүгү Тывага, Моолга ат-чарлыг турган мөгениң салгалдарындан база шыырак мөгелер үнген. Шончууржук Хомушкун оолдары Хомуш-оол, Кодан-оол Хомушкун чүгле Барыин-Хемчик кожуунга эвес, а харын бүгү Тывага ат-сураа үнүп, шыырак мөгелер бооп, ачазын дөззөннөр.

Октябрьның 25-те Кызылда «Субедей» спорт комплекзинге Барыин-Хемчик кожуунун, Ак-Довурак хоорайнын шаңналы дээш болуп эрткен 85 килограмма чедир деңгелиг мөгелериниң хүрежинге Чөөн-Хемчик кожуунун мөгези Күзечи Куулар шүүлген. Сүт-Хөлдүн мөгези Кайгал-оол Ондар үжүрлөшкен. Чөөн-Хемчик кожуунун мөгези Очур Ооржак биле Барыин-Хемчиктен Алдар Ондар үшкү-дөрткү черлерни үлөшкөннөр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, республиканың тыва «Хүреш» федерациязының даргазы А.П.Дамба-Хуурак хүреш федерациязының чаа үндүрүп эгелзени «Тыва хүреш» деп өңүгү журнал-биле залда олурганнарны таныштыргаш, «Тыва хүреш» журналдың бирги үндүрүлгезин Тываның алдарлыг мөгелери Эрес Кара-Салга, Сайын-Белек Тюлюшке, Барыин-Хемчик кожуунун удурткучуларына байырлыг байдалга тывыскаан.

Улуг мөгелериниң хүрежинге республиканың «Чаан» мөгези Эрес Кара-Сал түнел ужуражылгазында «100 чылдың эң-не шыырак мөгелери» деп адаан Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайнын 100 чыл оюнга тураскааткан 306 мөгениң хүрежинге шүүлген Сайын-Белек Тюлюшту октааш, шүглүп үнген. Үшкү-дөрткү черлерни республиканың «Арзылаң» мөгелери Айдың Отчуржап биле Ай-Демир Монгуш алганнар.

Владимир ЧАДАМБА.

БУРУНГААРЛАП БАР-ЛА ЧОРЗА...

Кандыг-даа кижиниң амыдыралы, хуу салымы болгаш келир үези ниитилелде болушкуннар-биле дорт холбаалыг. «Шын» солуннун бөгүнгү аалчызы — дуржулгалыг чолаачы Юрий Кержек-оолович Марзынның эрткен оруу база-ла ындыг. Чоннун чоон оруундан үнмейн, саат чокка бурунгаарлап бар-ла чорза, чолаачы кижиге оон өске кежик каяа турар...

Юрий Марзын 1963 чылда Мугур-Аксынга төрүттүнген. Шериг хүлээлгезин Улан-Удэге эрттиргеш, 1984 чылда Кызылдың автошколазын дооскан. Ол-ла чылын Мөңгүн-Тайганың көдээ ажил-агый техниказы септээр организацияга ажилдап кирген. Тура-соруктуг оол боду ышкаш бөдүүн, амыдыралга кызымак анык кыс-биле өг-бүлө тудуп чурттай берген.

Каш чыл болгаш олар Кызылга көжүп келгеннөр. Өг-бүлениң эр ээзи ынак болгаш билер ажилын бодап, Кызылдың АТБ-зинге кээрге, дораан хүлээп алган. Юрий Кержек-оолович тус бүдүрүлгеге он бир чыл чолаачылаан. Маңаа онзалап айтып каар чүүл — ол чүк сөөртүр улуг машиналарга эвес, хоорайга таксилеп турган. Совет үениң улуг улузу сактыр боор, көскүзү аттыг сарыг таксилер борбанадыр халчыл, чеже километраж эрткенин пассажирниң мурнунда салган санакчы көргүзүп турган үе ол. Эки ажилы дээш хүндүлөткен шаңнал-макталдарының аразында Ленин башкының чуруу бар азы «Коммунисттик партия делгезин!» деп сестер бижзэннери база бар. Ынчан автотранспорт бүдүрүлгезинге эштериниң хөй кезини орус оолдар, чап-чаа «Волганы» даргалар аңаа хүлээди, бүзүрелди көргүскени кайын уттундулар... Чыл-чылы биле турбас дээн мерген үлөгер домакта дег, «рынок, перестройка» дээн чаа сестер дыңналып, удурткучулары машиназын хуужудуп аарын сүмелзэннөр.

Чурт бүдүрүлгези сандарап, барааннар ховартай бээр, үениң эзини-биле «коммерсантылар» дээр сайгарлыкчылар тыттып келген Турция, Грециядан алгы-кештен даараан курткалар, тоннарны эккеп турганнарын «челноктаар» сайгарлыкчылар дээр турган үеде Тываның чону Новосибирск, Красноярскиже база хөй-хөйү биле барааннап эгелзэн. Ынчан Юрий боду ышкаш чолаачы өөрү-биле чөпшээрел-лицензия алгаш, сайгарлыкчылар аргыштырылганын чогударын дугуржуп алганнар.

Ынчангы үе биле амгы үени деңгээрге, оруктар кайы хире берге турганын ам улуг назылыг чолаачылар утпаан боор. Танзыбейге машина үрели бергенде, хонар «заежка» дээр чер, «полка» дээр арт кыры кайы хире айылдыг турганын база сактып келгеш, амгы орукчуларның тудуп кылганы камгалалдыг «полказын» сактып келгеш, оларның ажилын канчап үнелес, мактавас бис. Танзыбей станциязынга доктаарга, шы-

лаан улус дыштанып, чаагай аш-чемни изии-биле чемненип болур арга бар. Чолаачылар орукка, соокта суг машина үрели бээр, бот-боттарынга дузалажыры, бижиттинмээн бол — ыдык хүлээлге. Юрий Кержек-оолович пассажирлер сөөртүп чээр-би чыл дургузунда ажилдааш, хөйүн көргөн бол, сеткилинге чүгле кээргенчиг болгаш каттырынчыг таварылгаларны сактып чорууру мени магадатты. Документилерин, сумказын «чидирип» алган солдат оол, акшазын «кармактадыпкан» (оорладыпкан) херээжен улус дээш, кымнарны көрбээн дээр. Аалынга чедирип бар чорааш, узун орукка чемгерип каарын чолаачы база утпас. Арын-нүүрлүг улус акшазын дораан бериптер. Кызылдың вокзалындан ада-иези студент уруун үдеп турда, уруунун чанында олутка солдат оол олуруп аарга авазы муңгараарга, ачазы тургаш, оожургаткан: «Харын эки-дир, солдат кижиге идегелдиг боор чүве...»

Орук ара солдады пиво уштуп алырга бичини уругнун коргуп оларын чүү дээр. Ындыг тенек назын үезинде оолдарны соксадыры база чолаачының хүлээлгези болгай. Чүгле ол эвес, бо-ла чылдарда кады ажилдап чоруур эштери: Шолбан Бадыраевич Сүге-Маадыр, Алексей Дүктүгович Хертек, Айлаң-оол Бораң-оолович Монгуш, Байбек Кожун-оолович Күдереке, Антон Күжүгетович Адыгбай, Эдуард Михайлович Ооржак, Андриян Александрович Чүлдүм, Сергей Кенденович Иргит, Өлчөй Өктөнүк-оолович Монгуш, Геннадий Ашак-оолович Куулар болгаш өскелер-даа — идегелдиг болгаш бедик мергежилдиг чолаачылар-дыр. Бо оолдарның аразында Красноярскиниң күш-культура, Улан-Удэниң көдээ ажил-агый азы культура институттарын доосканнары база бар. Дээди эртемниг бол, ажил тыппайн баргаш, чолаачылай бергеннөр.

Кызылдан Абакан ажарда, «Истана» деп бичини автобустар 8-9 шакта пассажирлерин долдуруп алгаш, орукче үнүптерлер. Дүш соонда чеде бээр, дөрт-беш машина дедир чоруур пассажирлер манап, бир-ийи хонук оочурлаар. Улуг автобустар «чыып» аппаарга, улус эвээжей бээр ол.

Хоочун чолаачының бодалы-биле, АТБ-де байдал база эки талаже угланган чаартылгаларже кирип турар. Красноярск, Абакан, Шушенское, Ермаковскоеже пассажирлерни чедирер дээш хуу машиналарлыг чолаачылар-биле керээни чарып алган ажилдап турар.

Дуржулгалыг чолаачы
Ю. К. Марзын.

Рейстер бетинде чолаачылар эмчи шинчилгезин эрттирер албан. Кадыкшыл байдалы эки болза, орук путевказын бээр. Ол эмчи эртери Кызылдың эмнелгезинде 2000 рубль болза, кожуун эмнелгезинде 500 рубльге дең. Өртээ улуг дээш оорар эвес, орукче халдып барла чоруур сен. Эки, чаа машина дээр-ле пассажирниң камгалакчызы, айыыл чок чоруу болурундан өске, чолаачының азыракчызы. Ынчанга Юрий Кержек-оолович дөрткү «Истаназынга» камны аажок. Амгы үеде АТБ-биле керээ чарып алгаш, пассажирлер сөөртүр дугайында күзелин боттандырар сорулгалыг.

Марзыннарның өг-бүлөзү үжөн чыл кады чурттааннар. Аяс, Айдың деп ийи оолдуг, Алдынай биле Долума деп чаптанчыг уйнуктарлыг. Оолдары бо хүннерде россияжи-украин

Чолаачылар орукка, соокта суг, машина үрели бээр, бот-боттарынга дузалажыры, бижиттинмээн бол — ыдык хүлээлге.

кызыгаарда шериг хүлээлгезин эрттирер, Луганск чоогунда илээн чаңгыс кезекте БМВ дээр шериг машина башкарып турар. Ачазының каш катап чээли ал тургаш база тудугжу, малар, электрик болгаш канакчы болуп ажилдааш, тудуп алган бажыңында чазык чаңыг, эрес-кежээ оолдарының авазы Римма Батааевна уйнуктарын карактавышаан, аал-оранын ээлеп, изиг аш-чемин белеткеп алган манап олурар. Ол — 1982 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, хоорайнын уруглар бажыңыга хөй чылдар дургунда ажилдаан дуржулгалыг эмчи сестразы.

Октябрьның сөөлгү хүнериниң бирээзинде Абакандан Кызылче хар-чаъс чагган орук-биле Саян дагларын ажил чоруп ора, Юрий Кержек-оолович өөнүн ишти Римма-биле аал-оранынче, чаптанчыг уйнуктарынче сагыжы далажыр. Оларның мурнунда — оруктар-ла, оруктар. Ак-ла болзунам!

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ТОС ЭРТИНЕНИН БИРЭЭЗИ СУУРУМ — КЫЗЫЛ-ДАГ

Тываның Баштыңының грант-деткимчези-биле чарлаттынган мөөрейге

Көп-Сөөккө бурунгу шаг-дан бээр улусчу шевер-звездэс турган. Сарыг-чанын үнелиг чонар-дажының болгаш ажылгап салым-чаяанныг ше-араттарның амыдыралын-улуг салдарны чедирген, хандыкшылган, чогаадык-тыынгыр угаан-бодалын-улараткан. Улусчу шеверлер Дуктүг-оол, Диртээки, Содунам, Кандан, Сегбе, Коштай, Дагбы, Нор-Мижит-Доржу, Могадбиин-гаш өскелер-даа чонар-да-дириг амытаннар болгаш-илдер силбирлеп чазаар-казы-биле мергежилдиг ки-лер чораан. Улусчу шевер-ниң ачызында Көп-Сөөктен-ш чонар уран чүүлге бердин-ш уран талантылыг, чогаадыкчы-далдарлыг эвээш эвес аныктар-ыгарал үнген. Ооң түңнелинде-ш-Сөөк (Бай-Тайга, Кызыл-г) шеверлер чурту деп Тыва-алдаржаан.

Совет Эвилелиниң соста-нга Тыва каттышкан соонда, ат-чон сууржуң амыдырал-шилчээн, Көп-Сөөктүн даш-нар шеверлери оон чыда-лбаан, Кызыл-Даг суурга-ктаамал чурттап бергеш, шевер чогаадыкчы ажыл-рудулгазын чедишкенин амчылаан. Кайгамчык ше-верлерниң чогаадыкчы ажыл-рудулгазының түңнелинде-кызыл-Дагдан (Көп-Сөөктен)-үртен ажыг кижиге ССРЭ-ниң, хсияның Чурукчулар эвиле-ниң кежигүннери болганнар. ларның аразындан Тываның-пустаң чурукчузу бедик атты-ерткек Тойбухаага, РФ-тиң-елин аттыг Күрүне шаңналын-ерткек Тойбухаага, Хертек Ми-ит-Доржуга, Көгел Сааяга,

аттарга он ажыг кижиге төлөп-тиг болган. Оон өске-даа шаңнал-дарны алганнар шевер кызыл-дажыларның аразында бар.

Улусчу шеверлерниң ара-зындан Хертек Коштай оглу Тойбухаа шылгарап үнгеш, даш-чонар уран чүүлдү хөгжүдерин-ге үнелеп четпес үлүүн кири-ген. Ол бойдустан чаяаган төрү-мелинден шевер, чогаадыкчы-ханы бодалдарлыг, талантылыг, быжыг тура-соруктуг, могаар-шылаарын билбес ажыл-ишчи, төрүттүнген, өскен черинге, төрөл чонунга ынак, бердинген кайгамчык, онза бүдүштүг кижиге чораан. Ол чээрби хар четпейн чорааш-ла, улусчу шевер ат-сураа алгый берген. Моон эгелээш дөртөн ажыг чылдарның дургузунда чонар-даштан чүс-чүс онза, чараш окур-хевир-лиг, ханы уткалыг ажылдарны силбирлеп кылган. Тываның-Улустуң чурукчузу, РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу, Россияның-Репин аттыг, Тываның Күрүне шаңналдарының эдилекчизи Хертек Тойбухаа чонар-даш-тан чогаадып силбирлээн эң-шилтигенин ажылдарын Бүгү-эвилелдин, Бүгү-россияның, делегейиниң, зоналарның, рес-публиканың делгелгелеринге хөй удаа кириштирип тургаш, жүри кежигүннериниң бедик-үнелелин ап келген. Бо кай-гамчык ажылдары-биле ак-көк-Тывазын, бажы бедик Бай-Тайгазын, чымчак даштыг ча-раш Сарыг-Хаязын ССРЭ-ге, Россияга, делегейге ол алдар-жыткан.

Даш чонар уран чүүлдү хөгжүдери-биле школага өөреникчилерниң даш чонар бөлгүмүн Тывага бир дугаар-органастаан шевер кижиге Хертек Тойбухаа болуп турар. Ооң ачызында Кызыл-Даг шко-

Тываның культуразының алдар-лыг ажылдакчызы Сергей Ко-чаа улусчу уран чүүлдү төвүн-органастаан. Кызыл-Дагның-чазанырынга, дарганнаарынга, дааранырынга, чуруурунга кү-зелдиг кижилерин орта хаара-туткан. Оларны өг ыяжы, өгнүң-иштики дериг-херекселдерин, эзер чазанынга, даш чона-рынга, алгы-кеш идээлээринге, эттээринге, көгээржик кылы-рынга, демир аймаандан янзы-бүрү эдилелдер, дерилгелер кылырынга өөрөткен. Төп бо-дунуң салган сорулгазын күүсе-дири-биле шудургу ажылдаан-түңнелинде анык шеверлер-ниң саны көвүдээн, олар че-дишкенин ажылдап турарлар.

Тываның культуразының ал-дарлыг ажылдакчызы Владимир Шөмбүлович Салчак чүнү-даа кылып билер кылдыр чаяат-

сарыг шажынның болгаш бис-тиң чуртувустуң чонунуң чүдүп-чоруур шажыннарының фило-софиязынга үндезилеттинген, хамнаашкыга дүүшкен даш-чонар уран чүүлдү бир онза-гай, кайгамчык, чечен-мерген, ханы уткалыг, каас-чараш, на-рын чогаалы болур. Ол болза-Владимир Шөмбүловичиниң-чогаадыкчы ажылының чаа-ажыдышкыны, ооң мергежи-линиң дээди чадада четкени-деп, тускай эртемниглер санап-турар. Бо кайгамчык чогаал-ажылын Москва хоорайда Тыва-Республиканың төлээ чериниң-бажынының көскү черинде дел-гээн.

Владимир Салчак чонар-даштан чүгүле янзы-бүрү ажыл-дарны кылып турар эвес, ооң-өң-чүзүнүн, чырыкты кайы хире

В.Ш. Салчактың «Өг. Будда философиязы» деп ажылы.

тынган, тоолчургу, тывызыксыг, чогаадыкчы, ханы чечен-мерген-бодалдарлыг, кайгамчык уран-мергежилдиг, онза шевер кижиге-деп чугаалаар болзумза, ында-кандыг-даа хөөрөткен чүве чок, шынап-ла, ындыг.

Бо дээрже даш чонар уран-чүүлдү утка-шынарын чаартыр-чогаадыкчы ажыл-чорудулганы-эгелээн бир дугаар даш чонар-тыва мастер болур. «Өг — хам-ның биче октаргайы» («Юрта-микросмос шамана») деп-чонар-даштан кылган нарын-ажылында хамның октаргай-биле харылзаалыгыга дүүш-түр каастап чураш, хамның-бойдустан чаяаттыганын ажыл-чорудулгазының кол утказын, хамның дериг-херекселдерин-өгнүң дээвиинде, ханазында-силбирлеп чуратан. «Өг. Будда философиязы» («Юрта. Буддийская философия») деп-чогааткан ажылының даштын-да буддизмниң (сарыг шажын-ның) кол-кол философиязын, онзагай ыдыктыг демдектерин-чуруп, каастап кылган нарын-уткалыг чогаал болуп турар.

Чонар-даштан кылган «Су-бурган» деп ажылы уран чүүлдү-ховар эртинелеринге хамаар-жыр. Ында силбирлеп, чуруп-көргүскен шугум, дириг амытан-база өске-даа чүүлдер бүрүзү

эрттирерин, чыдын, хөгжүм-үнүн үндүрерин болгаш өске-даа шынарларын өөренип-көрүп, шинчилелдерни чорудуп-турар. Моон түңнелинде чо-нар-даштан хөгжүм херексели-бызаанчыны кылган. Бо дээрже-улусчу шеверниң ажыдыш-кыны болган. Даш чонар уран-чүүлдүң төөгүзүндөн алырга, оон мындыг хөгжүм херексе-ли кылган кижиге чок. Салчак-бир дугаар чонар-даштан кыл-ган бызаанчызын Тываның на-ционал хөгжүм оркестриниң-коллективинге белекке берген. Чонар-даштан Аңгырак дээр-хөгжүм херекселин ол кылган, ооң-биле Владимир Салчактың-органастап тургусканы тыва-хөгжүм херекселдериниң ан-самбли ойнап турар.

Кайгамчык шеверлер Сер-гей Кочаа биле Владимир Сал-чак тускай чагыг езугаар Тыва-үжүк-бижиктиң үндезилеп тур-густунганынга тураскааткан су-бурганны мөңгүндөн шуткуп-куткаш, каастап кылган. Бо ус-дарганнарның чаа, нарын чо-гаадыкчы ажылы-дыр.

Чогаадыкчы, чаартыкчы бо-далдарлыг шеверлер В.Ш.Салчак-биле С.Х.Кочаа колдуунда-ут-тундурган көгээржик кылырын, дүк кагарын, кидис салырын,

Мөңгүн субурган.

дарганнаарын, чеп эжерин, алгы, хөм идээлээрин, эттээр-ин эрткен чүс чылдың тозан-чылдарында кызымак ажылдап-тургаш, тыва улустуң чаңчыл-дары езугаар кылырын дедир-эгиткен, улам сайзыраткан. Аңаа эвээш эвес шеверлерни, чонну өөрөткен, оларның саны, чыл келген тудум-на, көвүдөп-орар.

Кызыл-Дагның чүгүле шевер-лери эвес, сумунуң чурттакчы-лары чаа эгелекчи, чогаадыкчы-санал-онал үндүреринге, ону-деткиринге хандыкшылдыг-улус. Ону бадыткаар чаңгыс-чижек. Суурнуң херээженнер-чөвүлелиниң кежигүннери баш-кылар Мария Хертек, Болат-Бичелдей, эмчи Анна Чесноко-ва 1967 чылда суурнуң кудум-чу бүрүзүнге агитквартиралар-тургузар, оларны амыдырал-чуртталга, культура, өөрөдилге, кижизидилге, корум-чурум-эки-жидер, солун кежээлер, конкурс-тар, концерттер органастаар-төп болдурар эгелекчи саналды-үндүрген. Ол эгелээшкенин чо-нун, партия, совет органнарның, хөй-ниити организацияларының-деткимчезин алган. Ынчангаш-ооң ажыктыг ажыл-чорудулга-зын республикага нептереткен.

РФ-тиң Репин аттыг Күрүне-шаңналының эдилекчизи, Тыва-Республиканың алдарлыг чу-рукчузу, Республика Ордени-биле шаңнаткан Көгел Мижите-евич Саая сезен хар ажып, назыны улгады-даа берген-болза, даш чонар, чазаныр, сарыг-шажынның өөрөдирин нептере-дир ажыл-чорудулгазын үре-түн-нелдиг уламчылап чоруур.

Республиканың «Тос эрти-незиниң» бирээзинге кирген-Кызыл-Даг суурнуң шевер-лериниң, чаартыкчыларының-ажыл-ижин кысказы-биле та-ныштырарга мындыг. Олар-өгбелериниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын чедишкенин уламчылап турарлар, салгалда-ры оон ыңай-даа уламчылаар.

Таан-оол ХЕРТЕК, хоочун журналист, ТР-ниң культуразының ал-дарлыг ажылдакчызы.

Көп-Сөөк хүрээзи.

Дондук Тойбухаага тывыскан. Бо дөрт шеверниң адын «ХХ-чүс чылда Тываның алдарлыг-кижилери» деп Тыва Респуб-ликаның Күрүне дептеринче-кири бижээ. Тываның Күрүне-шаңналын дөрт ус-шеверге ты-выскан. Россияның болгаш Ты-ваның алдарлыг чурукчулары, культуразының болгаш уран-чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчы-лары, Тыва Республиканың ал-дарлыг ажылдакчылары хүндүлүг

лазындан Россияга, Тывага ат-сураглыг кайгамчык шевер-мастерлер үнген, оларга Көп-Сөөктүн (Кызыл-Дагның) арат-чону чоргаарланыр. Оларның-чамдыктарының чогаадыкчы, тывызык ажыл-чорудулгазы-биле допчузу-биле таныжып-көрээлинер.

Тыва улусчу уран чүүлдү-аныктар ортузунга нептередир-болгаш сайзырадыр сорулганы-салгаш, сураглыг шевер мастер,

Акша төлээр бе?

«Үе-шак саналгазының дугайында» федералдыг хоойлуга эдилгелерни кириген. Шак чылдырарындан өске, бисти кандыг өскерилгелер манап турарыл? Тус хоойлуда көрдүнгөн эдилгелер чурттагы чонга кандыг салдарлыг болурул?

Бир дугаарында, ук өскерилгелер хөй тарифтиг (өрте) счетчиктерлиг хамаатыларга болгаш организацияларга хамааржыр. Оларның аразында эң нептереңгей электри өртээ санаар херексел ийи тарифтиг счетчиктер болур. Чырык өртээн санаарда хүндүскү үеде өртээ улуг, дүне оон эвээш.

Амгы үеде хөй тарифтиг счетчиктер программазын күзүн бир шак аткаар, чазын бир шак бурунгаар боду ала-чайгаар-ла өскертип аар турган. Шак чылдырарын соксаткан соонда тус херекселдер электри чырыгы дээш ачы-дуза өртээн шын эвес айты бээр. Ону болдурбазының кара чаңгыс аргазы — хөй тарифтиг счетчиктерниң программазын эде тургузары. Чурттагы чон бо дээш акша төлээр бе?

РФ-тиң Тудуг яамызының дыңнатканы-биле алырга, эде программалаар ажилды коммуналдыг ачы-дуза чедирери-биле керээ чарып алган организа-

ция халас кылыр хүлээлгелиг. Хамааты кижжи бо дугайында дилег-билдиришкенин кирип каарга, бир ай хуусаада кылган турар ужурлуг.

РФ-тиң Чазааның даалгазы-биле хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаар сорулгалыг күскү-чаксы шак чылдырышкынының соонда электри өртээ санаар херекселдерниң шын ажилдаарын чедип алыр дугайында айтышкынының төлөвилели белен болгаш дургужулга чадазын эртип турар.

Россияның Тудуг яамызының медээзи-биле элээн каш регионнарда счетчиктер эде программалааш, хөй акша негеп турар организациялар бар апарган. Чурттагы чонну кичээнгеилги болурун сагындырдывыс.

А.ЛАТОВ.

Ажылчын мергежилдерниң төвү

Октябрь 25-те Тываның тудуг техникуму тургустунганындан бээр 50 чыл болган юбилейин байырлыг байдалга демдегледип эрттирген.

Республикага ажылчын мергежилдин специалистерин өөредип белеткээринге улуг үлүг-хуузу кириштирген «Кызылдың 4 дугаар профессионал-техниктиг училищези» деп адап чаңыкканывыс техникум чартык чүс чылдаан юбилейинде хүндүлүг аалчыларга, доозукчуларынга, амгы сургуулдарында өөредилге-бүдүрүлгө ажил-чорудулгазында чедишкениннериниң делгелгезин сонуургаткан.

Байырлыг хемчегге Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды К.А. Бичелдей Тываның Баштыгының өмүнээзинден байырлыг сөстөрлиг чүгүлүг бижикти номчаан. Ында техникум чартык чүс чылдың дургужунда ажылчын мергежилдин 17 муң хире доозукчуларын доостурганын, олар Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээнге улуг үлүг-хуузу кириген билдингир тудугжулар, дашчылар, канчакчылар, шеверлекчилер болганын айтыкан. Үениң негелдизиниң аайы-биле чаа-чаа мергежилдерни ажыдып, техникум эде чаартынышкынының, чогадыкчы дилээшкениннерниң оруунда. Техникумнун

материал-техниктиг баазанын быжыглап, өөредилгениң чаа дериг-херекселдери-биле четчелээринге Тываның Чазаа 20 ажыг млн. рубльди аңгылап турарын дыңнаткан.

Сайыт К.А. Бичелдей «Өг-бүлө бүрүзүңе — дээди эртемниг уруг», «Эр башкыларны — өөредилге албан черлеринче», «Бир суур — бир бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелдериниң күүселдизи тудуг техникумунга база дорт хамааржырын сагындырган. Сургуулдар ортумак тускай билигн алган соонда, дээди өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаарын чедип алыры кол сорулга болур ужурлуг. А сайгарлыкчы чорукту улам сайзырадыр аргалар өөредилге чериниң баазында бүрүн бар дээрзин айыткаш, бүдүргөн продукцияның өртөкүнезин таарыштыр тургузуп, рынокка чижилгени тургузарын сүмөлээн. Төлөвилелдерни чогулгалыг боттандыраары-биле 100 муң рубльдин сертификадын яамының мурнундан тывыскан.

Бо хүнде техникумда 700 ажыг сургуул өөренип турар. Оларны өөредип-кижиздеринге кириген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижиктерин Е. Разумовага, Р. Серебряниковага, О. Никифоровага, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижиктерин Ю. Донгакка, К. Монгушка, В. Шивит-оолга тывыскан.

Келген аалчылар, эрткен чылдың доозукчулары чылыг сөстөрнү сөглөп, суй белектерни сөңнеп, өөредилгеге ам-даа чедишкениннерни күзээн.

Айрада МОНГУШ.

Алдарлыг механизатор

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын байырлааны төөгүгө артып каар.

Тывага күрүне тургузуунун аңгы-аңгы чылдарында оон социал-экономиказынга үлүг-хуузу кириген бурунгаар чүткүлдүг, кызымак кижилер бар. Чурттап чораан үезинде бодунун төлөптүг күш-ажылын Тываның хөгжүлдээнге кириген алдарлыг механизаторну номчукчуларга таныштырайн. «Экономга каадыржаан, эрес-кежээ Чавыдакты» деп эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарындан эгелээш амга чедир ырлажып турар. Кызыл хоорайда бир ансамбль концерт көргүзүүнге ыяап-ла «Чавыдакты» кирип алган ырлажып турарын солундан номчуурга өөрүнчүг чорду.

Тываның Улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оол 1943 чылда «Чавыдак» деп шүлүк бижээн. Оон соонда чон аялганы чогадып алгаш, ырлажы берген. Чогум Чавыдак деп кымыл ол?

Ол 1914 чылда Тываның каас-чараш бедик сыннарлыг, те-чүмча өөр-өөр оъттап чоруур, хая-дажы чуглуп чыдар кадыр-берт мээстерлиг, хөлбөңнээн чиңгир, ногаан шыктыг, шыргай аргалыг, кара-кара кадыргылары сугларында имилеме Үстүү-Ишкинге Сандак, Апык Ондарларның өг-бүлөзине үшкү огул болуп төрүттүнгөн. Оон улуу, мээң авам Мамайдок. Ынчангаш бо маадырым — мээң даайым. Элээди оол болгуже мал-маган кадарып, ада-иезинге дузалажып өскөн.

1928 чылда Таңды кожуунун Элегеске күрэконом деп көдээ ажил-агыйның Тывага баштайгы каттыжышкыны тургустунган. Чавыдак аңаа ажылчын бооп, бодунун күш-ажылчы базымын эгелээн. 1932 чылда шөлээлп чораан мен дээнин бодаарга, 1929 азы 1930 чылда ажилдап кирген боор.

Тыва Арат Республика ботдогуннаан тускай күрүне кылдыр тургустунган соонда, ССРЭ-ниң Чазаа чаа тургустунган республикага бүгү талазы-биле дузалап эгелээн.

Тывага көдээ ажил-агыйның бурунгаар хөгжүлдээнге үлүг-хуузу кириген ол күрэконом баштайгы механизаторларны белеткээриниң төвү болган. Аңаа баштайгы «МТЗ» деп тракторларны эккелген, ону башкарып өөредир специалистерни база чалап эккелген. К.Чавыдак — тракторну бир дугаар башкарып өөрөнгөннүн бирээзи. Элегес күрэкономга күш-ажыл оон академиязы болган. Оон эгелээш амыдыралының төңчүзүңе чедир механизаторнун чымыштыг ажылы-биле холбашкан.

1946 чылда Теве-Хаяга Тываның көдээ ажил-агыйның дуржулга станциязының механигинге ажилдаан. Ынчан Чадаанага ажиттыгана чолаачылар курузунга башкылаан. Бир катап даайымның чиик машиназынга олурупкаш, Сүт-Хөл бар чорааш, Теве-Хая суурнун дужунга чорувуста ынчангы ажил-ижин

сактып чугаалааш, мынча диди: «Ынчан эртен даң бажында моон маңнап чоктааш, Чадаанага чолаачыларга башкылап хүнээш, кежээ дедир-ле чадаг маңнап бадып кээр чордум. Амгы шагның аныктарын бо аразында чадаг барып ажилда дээр болза, ынавас боор. Чамдык анык кижилерниң чалгаазын көргөш, чөгенир-дир мен» — диди.

1950 чылдан эгелеп Кызыл-Мажалыкка МТС-тиң мастерскаязынга механиктеп, ону эргелекчилеп ажилдаан. 1954-1956 чылдарда Удмуртия АССР-ниң Глазвода көдээ ажил-агый техникумунга өөрөнгөн. Ону дооскаш, Эрги-Барлыкка Большевик аттыг колхозту даргалаан. Ынчан ол колхозтун ажил-агыйы бедик көдүрлүүшкүнүг чоруп турган. Чоннун культурлуг амыдыралын бедидер дээш лекция-беседаларны, дыштанылга кезжээлерин эрттиреринге колхоз даргазы боду киржир чораан. Ол үеде аңаа школа директорлап, күрүнениң, чоннун херээ дээш демниг ажилдап турганын оон кожазы, хоочун журналист Иван Келик-Сеңги бодунун үезинде солуннарга, радиога каш удаа чырыткан.

Кара-оол Сандакович Эрги-Барлыкка колхоз даргалап турган үезинде мынчаар сактыр кижжи: «Кадарчылар аалдарында баарымга, сүт арагазын меңээ кудуп сунар. Ийи дугураанны ишкеш, боттарыңар четтирип көрүңер дээш ишпейн баар мен. Ынчангаш колхозчуларым мени арага ишпес кижжи деп билир. Херек кырында ишкилептер-даа болзумза, оларга ону көргүспес кижжи мен. Олар хойтпак хайындырып турар дээш кончуй бербес деп чүвени билдирлер» — деп хөөреди.

Ынчан хойтпак хайындыраары хоруглуг, улустун шуруунун-даа буза шаап турган. Ол — кедергей оожум аажы-чаңныг, эгенинчел, топтуг-томаанныг кижжи. Чон ону дыка үндүлээр.

Хөй-ниити ажылынга идеп-кейлиг киржип турган. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң дөрткү чыыжының депутады, область болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, район Советиниң депутадынга каш удаа соңгуткан. Хары угда ийи черниң депутады турган. Эрги-Барлыкка колхоз даргалап турган үезинде ССРЭ-ниң депутады турган. Район иштинге хуралга, байырлалга чүгле бо дарганы чалаар чаңчылдыг.

Кара-оол Сандакович Октябрь революциязының 40 чыл оюнунда Кремльдин Улуг Ордузунга байырлыг сессияга киришкенин хөлчөк өөрүшкүлүг хөөрөп келген. Сессия соонда депутаттарны шайлаткан. Аңаа Н.С.Хрущев база киришкен. «Янзы-бүрү аш-чем, арага-дарының хөйүн чугаалааш чоор. Тавакта чем бичии-ле чемирли бээрге, алгаш баргаш, чаа чернерни эккеп салып-ла турар. Чаңгыс-ла эпчөк чүве — сандайлар чок, туруп алгаш, чөмненир» — дээр кижжи.

Барыын-Хемчиктин соонда Чөөн-Хемчик районун «Хайы-

ракан» колхозунга ажилда Ону СЭКП-ниң 22 съездин кылдыр эде адаан соонда, инженерин болган. Ада-чурт Улуг дайынының киржикчи колхоз даргазы Тимофей Чен-оол-биле кады совхоз чылдан чылче чүгле тараа кураларының эвес, кукуруза база эки дүжүдүн ал келген публиканың мурнакчы ажыгыйларының санынче кирип Сүт-бараан фермазын дөзү-биле механизастаан. Ма на-трактор мастерскаязы д күчүлүг ажилдап турган. Кө ишчилерниң амыдыралын деңнели көзүлдүр өскөн.

К.С.Чавыдак мергежил кадрлар белеткелинче кичээлге ийи салып чораан. Трактористер, комбайнерлар, лаачылар курстарында чү Чөөн-Хемчиктен эвес, Тыва өске-даа районнарындан кел оолдар, кыстар өөрөнип, аж чын мергежилдерни чедип турган.

Ол — күш-ажылчы кижжи, хостуг үези кончуг эвээш. Школачы тургаш, чайгы дыш нылгамда оларның бажыны турар чордум. Сөөлүндө ба аалдап баргылаар турдум. Кежээ удуп чыдып алганын, э туруп чоруй барганын чөк көрбөс чордум. Даайым бажга хонду бе деп күүйүмден айрарымга, хонмай кай баар шагда туруп чоруй барды д. Дүшпө база чөмненип кел апарган, ажилдаар чери дүшпөп алыр. Ол дээрге, ф. ма, бригада, мастерская-ды.

Элегес күрэконом сөөлү совхоз апарган. Совхозтун 40 оюнунга Кара-оол Сандакович чалаткан. Аңаа чорааш, келт мынчаар хөөреди: «Тока да хурал президиумунга олурт ол кижжи көрүп каар ыйна д. мурнумда чагы артынче аж талдыр олуртуп алдым. О башка хоржок, кый дей б. дарга. Чапсар үезинде шаан мээң-биле кады ажилдап чора ашактар үглөп келген. Талд аразында хөөрежип олуртуп та, дарга силерни дилеп т. дидилер. Мени шаңнап, макта даа турду. Шайлаашкын эгел бээрге, Тока дарга мени чанын олуртуп алган, аш-чем ижерин ден эпчөксунуп, пат-ла олуртуп — диди. Ол хире човаачал, б. сеткилдиг кижжи.

Көдээ ажил-агый бүдүрү гезин хөгжүдеринге болгаш механизатор кадрларны белеткээринге ачы-хавылазы, Ленин ордени, «Кур болгаш курукка черлерни шигээдип алган» дээш база өске-даа медальдар-биле шаңнаткан. «РФ-тиң алдарлыг механизатору» база «Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору» деп хүндүлүг аттарны тывыскан.

С.К.Чавыдактын адын «20 ч. чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп ТР-ниң Күрүнө номунга киригени таварылга эвес.

Оон чаңгыс чер-чурттуглары хайыраканчылар, оон чурттап чораан кудумчузу Чавыдак кудумчузу деп адааннар. Бо чылын оон база юбилейин төрүттүнгенинден бээр 100 чыл ою.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

БАШКЫ МЕРГЕЖИЛИНИҢ БЕДИИНДЕ

Тывада башкылаашкын мергежилинде алдаржаан өг-бүлө башкылар эвээш эвес. Ындыгларның бирээзинге Чыраа-Бажы ортумак школазының башкылары Алексей Доржуевич биле Любовь Чигжит-ооловна Кууларларның өг-бүлөзи хамааржыр. Кууларларның өг-бүлөзи — Чыраа-Бажы суурда үлегерлиг өг-бүлелерниң бирээзи. Олар 1978 чылда өг-бүлө тутканнар.

Любовь Чигжит-ооловна 1957 чылдың май айда Чөөн-Хемчик кожуунунң Шами суурунң чылгычы Чигжит-оол Чыраа-ооловның кууларның хей-кер кызы бооп төрүттүнген. Ол алышкының хеймери, ийи-терези турда авазы чок апаар-ла, өскүс арткан. 1976 чылда башкы училищезин дооскаш, Төрөөн школазынга пионер-комсомол бооп ажилдай берген. Ол ажилынга тергин эки-чоттааны дээш, 1982 чылда Бүгү-Эвеледин В.И. Ленин аты-биле пионер организациязының Бүгү-Эвелединден хүндүлел бижик-биле шаңнаткан. 1980 чылдан эге класстар башкы-лы болуп ажилдап эгелээн. Ол чылдарда башкылааш, эге-клас башкыларының метод-кажыгышкын удуртукчузунга ажилдап, өөредилгениң чаа ар-тарарын башкыларга дамчыдып берип чораан.

Л.Ч. Куулар өөнүң ээзи Алексей Доржуевич-биле ка-ды школага ажилдавышаан, Кызылдың башкы институтун бот-өөредилге-биле дооспу-шаан, беш ажы-төлдү тептиг кижилер кылдыр өстүрүп ки-жиздип, эртем-билигге че-диргеннер. Улуг уруу Азияна Алексеевна Хакасияның Катанов аттыг Күрүне универ-ситетин дооскан. Улуг оглу Хүлер Алексеевич Кызылдың эдээ ажыл-агый техникумунун фермер салбырын доозуп алган. Ортун оглу Аяс Алексеевич — ТКУ-ну дооскан соонда, Тыва карылзааның Интернет четки-инде инженер. Хеймер кызы Снежана Алексеевна ТКУ-нун филология факультетин доос-каш, ада-иезиниң изин истеп, Төрөөн школазында англи дыл башкылап турар.

Любовь Чигжитовнага 1990 чылда аттестация түңнели-биле бирги категорияны тергин эки

эрткени дээш, «Улуг башкы» деп атты тывыскан. Хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының хүндүлел бижии, ТР-де эртем болгаш улус өөредил-гезиниң профэвилел ажилдак-чыларының салбырының хүндү-лел бижии-биле шаңнаткан. 2009 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлөвилелиниң шаңна-лының эдилекчизи. Башкывыс өөредилге шугумунга 38 чыл ажилдап чорааш, аар аарааш, бо чылдың чайынында хенертен чырык өртемчейден чорупканы дыка хомуданчыг.

Алексей Доржуевич 1956 чылдың декабрь айда Чыраа-Бажы сумузунң Шанчыг баа-рында Оораш-Хавакка малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Чашкы чылдары Дагыр-Шемиге эрт-кен. 1964 чылда Чыраа-Бажы ортумак школазынга өөренип киргеш, 1974 чылда дооскан. Бичии Алексейниң чурулга-га сонургалын чурукчу даайы эскергеш, ону чуруунга өөрет-кени, ооң амыдыралына улуг рольду ойнаан. Ол шеригден келгеш, совхозка чурукчулавы-шаан, Москваның Крупская аттыг уран чүүлүнң улусчу универси-тетиниң чурулга салбырын бот-өөредилге-биле 1982 чылда че-дишкинниг дооскан. Совхозка 4 чыл чурукчулап ажилдаш, 1981 чылдың күзүнүңде Чыраа-Бажы ортумак школазынга чурулга башкызы бооп ажилдай бергеш, 1986 чылда Кызыл хоорайның башкы институтун эге клас-стар салбырынче бот-өөредилге-биле кирип алгаш, 1991 чылда чединшкынниг доозуп, башкы дээди эртемни чедип алган.

1992-1993 өөредилге чы-лында төрөөн школазының баа-зазынга чурулга студиязын ажы-дып, чуруунга ынак өөре-никчилерни өөредип эгелээн.

Ону школа директору Никита Хокпалдаевич Куулар деткээн. Ынчангаш бо үеге чедир хей өөреникчилер чурулга студия-зын доозуп, немелде билигни алганнар. Башкының өөреник-чилери Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи-зиниң чурулга салбырын доо-зуп, профессионал чурукчулар болган. Ында ам 5 өөреникчизи чединшкынниг өөренип турар. Ийи өөреникчизи Бурятияның Чөөн Сибириниң уран чүүл ака-демиязының чурулга салбырын чединшкынниг дооскаш, ажил-дап чоруурлар. Бирээзи Алена Артуровна ол факультетти кы-зыл диплом-биле дооскан. Амгы үеде академияда ийи доо-зукчузу аңгы-аңгы курстарда өөренип турарлар.

Алексей Доржуевич Чыраа-Бажы ортумак школазында 1999 чылдан бо үеге чедир дээ-ди категорияның чурулга баш-кызы бооп ажилдап чоруур. Чурулга уран чүүлүнүң чараш болгаш кайгамчык делегейин уругларга өөредип, сагыш-сет-килин байлашкыдарынче орукту ажыдып берип чоруур башкы. Алексей Доржуевичниң идея-зы-биле 2007 чылда Чыраа-Бажы школазынга уран чүүл болгаш эстетиктиг кижизидилге талазы-биле республика черге-лиг эксперименталдыг шөлдү ажыткан. Ол шөлдү ажыдары-нга, ооң төлөвилелин камгалаа-рынга ынчан школаның мето-дизи Гули Көк-ооловна Монгуш

деткип, төлөвилелди Кызылга камгалаан. Эртем ажылының талазы-биле удуртукчузу, пе-дагогика эртемниң кандида-ды Кара-Кыс Кожай-ооловна Монгуш турган. Бо эксперимен-талдыг шөлгө беш чыл иштинде немелде кичээлдер — чурулга, ыры, хореография эртемнерин-ге ыры башкызы Марина Чимит-ооловна Ондар, танцы башкызы Алена Валентиновна Монгуш база чурулганы боду өөредип, уран чүүлдүң делегейинче өөре-никчилерни хаара туткан. Олар школаны дооскаш, чурулга, ака-демиктиг ырыга, танцы талазы-биле тускай эртемниг доозуп кээп турарлар. Ийи өөреникчизи национал хөгжүм, сыгыт-хөөмөй талазы-биле 2015 чылда доозуп келирлер.

2007 чылда Россияның тер-гин башкыларының мөөрейинге кирип, өөредилгениң нацио-нал төлөвилелинге хамаарыш-тыр Россияның Президентизи В.В. Путинниң 100 муң рубль шаңналын болгаш Россияның Эртем болгаш өөредилге яамы-зының хүндүлел бижии-биле шаңнатканнар.

2012 чылдың май ай-да республика чергелиг экс-перименталдыг шөлдүң ажылы-ның дугайында отчеттуг конфе-ренцияны эрттирген. Ол шенел-дениң түңнели-биле Чыраа-Бажы ортумак школазынга республи-каның барыын зоназының шко-лаларында чурулга, ыры, танцы башкыларына методиктиг ду-

за көргүзөр, уран чүүл болгаш эстетиктиг кижизидилге талазы-биле угланышкынның өөредил-ге-методиктиг төптү ажыткан. Ооң удуртукчузунга амгы үеге чедир А. Д. Куулар ажилдап чоруур.

Чурулга студиязының өөре-никчилери чылдың-на ко-жуун, республика чергелиг мөөрейлерге доктаамал кир-жип, эң эки түңнелдерни чедип ап турарлар. Ийи удаа Россия чергелиг чурулга мөөрейинге киришкеш, 4 кижии тиилекчилер болган. 2010 чылда Тиилелгениң 65 чыл оюнга тураскааткан деле-гей чергелиг чурулга мөөрейинге 11 класстың өөреникчизи Начын Монгуш 2-ги черни алгаш, Москва хоорайга Күрүне Думазының би-че залына башкызы-биле кады шаңналды алганнар. 2013 чыл-да Надя Рушевага тураскааткан «Чуруп турар маадырларымның чуртталгазы-биле чурттап чор-мен...» деп темалыг делегей чер-гелиг мөөрейге Чаян Донгак — 1-ги черни, Онзагай Донгак 3-кү черни ээлээннер.

Башкының ажил-ижин үне-лээн шаңнал-макталдары эвээш эвес. Тыва АССР-ниң, ТР-нин, РФ-тиң Өөредилге яамыларын-дан Хүндүлел бижиктерни өзүп орап салгалды өөредип-кижи-зиткени дээш алган. Россияның Күрүне Думазындан өзүп орап салгалды патриотчу чорукка эки кижизидип турары дээш II чер-гениң диплому, Бүгү-Россияның Надя Рушева аттыг уругларның чурулга мөөрейиниң мурнундан тиилекчилерни эки белеткээни дээш Россияның Чурулга ака-демиязының президентизи Зураб Церетелиниң диплому-биле шаң-наткан (2010 чыл).

2014 чылдың октябрь 3-те бо өг-бүлө башкыларга Россия Федерациязының ниити билиг өөредилгезиниң хүндүлүг ажил-дакчызы аттың шынзылгасын болгаш хөрек демдээн ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды К.А. Бичелдей тывыскан.

Эдуард МОНГУШ,
башкыларның өөреникчи-зи, Чыраа-Бажы ортумак шко-лазының директору.

Чурукту өг-бүлениң архи-винден алган.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур.
Чагыдар болза, өрттээниң 50 хуузу баштай төлеп алыр.
Өрттээ Новосибирск хоорайны.

КХН «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17».

ИНН 2455030034.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгизин

бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алы-рынга ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзылдыг №104 от 13 октября
2011г. ОГРН 1061901008806

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ...

Кара-Кыс Саяновна БИЧЕ-ООЛДУҢ адынга тывыскан күш-ажылдың хоочуну деп шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чөөн-Хемчик кожуунунң Культура эргелели болгаш Чадаана хоорайның кожунунң төп библиотеказы Бажың-Алаак сумузунң өрттөн когараан библиотекаларына номнарны чыыр талазы-биле АКЦИЯНЫ ЧАРЛАП ТУР.

Муниципалдыг библиотекалар — культу-ра албан черлериниң эң-не херектиглериниң бирээзи. Библиотекаже улуг улус база бичии уруглар, аныяктар болгаш хары дөгүй берген кижилер, специалистер болгаш берге амыдырал байдалында кижилер — ажил чоктар, инвалид-тер, чурттакчы чоннуң социал камгалаттынмаан категориязы кээп турар. Маңаа олар чаа-чаа билиглерни ап, культураның үнелиг чүүлдерин көөрүнче эргелиг, хостуг үезин ажык-дузалыг эрттирер аргалыг. Библиотекаларда эң-не үне-лиг чүүлдерни, номнарны, өрт ажыглаттынмас болдурган.

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттак-чылары!

Элээн улуг деткимчени болгаш дузаны библиотекалар ылап-ла силерден тып болур. Когараан библиотекаларга номнарны чыыр та-лазы-биле акцияның киржикчилери болурунче Силерни кыйгырып тур бис.

Сөөлгү чылдарның болгаш чүгле эки байдал-дыг (аргалыг болза чаа номнарны) үндүрүлгелерни

хүлээп ап турар.

Номнар чыылдазын хүлээп ап турары:

Кызыл хоорайда — А.С.Пушкин аттыг нацио-нал библиотека.

Чадаана хоорайда — кожунунң төп библио-теказы.

Тел.: 8-(394-34) — 2-13-38. Чадаана хоорай 8-923-384-06-97.

ДӨНГҮР КӨК БУГАДАН ДОРАЙТАВАС ДИЗЕ...

Сайыннардан төрүттүнгөн салгалдың ажы-төлдери адазының болгаш авазының, кады төрөөннөринин улуг-бичии уруг-дарыын хевис ышкаш хөлбөңнөзөн оот-сигенниг ногаан алаакчыгаш аяңга, уйгу чок Улуг-Хемниң улуг адыры болур Би-Хемниң эрининге дөгөрезин чыгаш, төрөл аймактын бир дугаар чыыш следун органиастыг деңнелге эрттиргениниң херечизи болдум. Борта янзы-бүрү чылдагааннар-биле кээп четтикпейн барган төрөлдөргө чылдың-на чыгыр деп дугурушканывыс бо черже моорлап келириниң оруундан аспазы-биле айтып каайн. Кара-Хаак, Черби кежер паром чоогу.

Кежиге үзе-тура келгеш, солагай талазынче эгеш, машина-балгаттыг балыкчыларның изээн кокпа оруу-биле хем өрү ийи-үш километр хире чоруп ораынар-га майгынар тиккен алаакчыгашка ийи дугаар слетка баштай келгеннери силерни уткуп аарын баш удур сагындырып, дыңнадып каары артык эвес.

Бурунгу өгбелер: «Төрөл билбес кижини дөңгүр көк бугадан дора» деп чүс-чүс чылдар мурнунда чиге сөглээн. Чоокта чаа чорааным чыыштын киржикчилеринге бо угаадыгы сөстөр долузу-биле дорт хамааржыр. Төрөл аймактын бир дугаар следун төрөөн адамның ортун акызы Долчуң, оглу Монгуш Сайынның салгалы ажы-төлүнүн ажы-төлү онза солун байырлан-чыг байдалга эрттирген. Ук төлөвилелдин (чыыштын) автору үстүндө адааным М.Д. Сайн акымның оглу Борис Сайынның (ам аравыста чок бургандан чаяттыгнан, төрүмелинден талантылыг композитор) оглу хөгжүмчү Орланга өөрүп четтиргенивисти шупту төрөлдөринин өмүнээзинден илереттим. Эр хей, Орлан!

Төрөлдөргө бир дугаар чыылдырган следунга чалаттырган киржикчилер байырлыг ажыдышкынга төрөл бөлүк аайы-биле чыскаалыпкан. Репорттарны слеттүң кол органиастыгы болгаш командакчызы Орлан Сайн хүлээп алды. Эң улуг назылыгларга суй белектер сунуп, ак кадар тывыскан соонда, слеттүң хүн чурумунун программазын чарлааш, улаштыр эгелээр спортчу хемчеглерниң хевирлер аайы-биле судьяларны таныштырды.

Чоок төрөлдөргө таныжылгазы хей чылдарда көрүшпээнинден, билишпезинден хөктүү илдең, бот-боттарын төөгүлөжипкеш, болганчок-ла чир-шон, каткы-хөг. Ынчалза-даа сагыш-сеткилин ханызындан ылап, билчип көрүшкенинден чоргааранчы кончуг. «Аът — киштежиң, кижини чугаалажып таныжар» деп чүве ол-дур ийин.

Органиастыкчыларның бир чедимчелиг талазы — башкарыкчылар холдарында микрофоннарлыг, мырыңай стадионда чүве-биле дөмей. Бо нарын, берге үеде белеткел ажылдары шыдамык чоруттунганын майгын аал база бадыткап турар. Езулуг-ла турисчи лагер. Төрөлдөргө улуг одаанга хүннүн изинден дезик-сээш, кайы-бир чээнимниң майгынының иштинче ды-выржып кирип, хөлөгезинге девээлеп каап, чугаа-соот эреп, шайлап шаг болдум. Доозазын каяа кезип шы-даар боор. Аныяк-өскөнни ада-иезиниң ызыгуурундан, арын-шырайындан, дурт-сынындан, аажы-чаңындан дөмейлеп, даап бодаашкынга дүлдүнүп, чөнүк ирей чөгөнчимни, кончуумну, чованчымын! Багын чугаа-лаарга, бачыт арыыр, төрөл билбес дөңгүр көк буга болганымда иштимде бодумну буруудадып, хөлчөк мен. Ооң кол чылдагааны — соңгу адам мени шагдала, чашкы шаамда «хуужудуп» апарганында болбас ийикпе. Балдыр-бээжек чылдарымдан эгелээш-ле чүнү-даа тоовас, херекке албас, думчуун бодаар тел бызаа дег чораанымда-даа бооп чадавас.

«Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дижиң болгай. Бодум чартыктаан болгаш, биези дег, сөстө үжүк бүрү-зүн дорт, чарт адаар хоюг, чоргаар, чараш диктор үнүм бар эвес, чыыш бүдүүзүндө шорбажылап, борастанып алгаш, шүлүк одуругларын башкарыкчы чээнимге дам-чыдып бээримге, чыылганнарның кулактары, кичээнгеи микрофонда барды. Допчу намдарымны чээним уруг төрөл аймаанга аяныг номчуп таныштырды.

Төрөөн адам фамилиязын албаан-даа бол,
Төөгүге артар төрөлиңер кырган-дыр мен.
Монгуш Бичии бодараткан улуг оглу
Бодум бо мен — башкы, диктор, журналист,
Багай ашак — Даңзы Салчак.
Төрөөн адам чажымда-ла «кызыл дустаан»,
Хөөкүй авам чалы турса, чааскаан арткаш,
Көжүп, түрөп, төлү мени кижизидип,
Көл-Сөөк чурттуг Салчак кижээ барып алган.
Болур чүве болур-ла ыйнаан, хараадааш чор,
Соңгу адам адын-сывын Назыты дээр.
Мал эмчизи специалистиң оглу болгаш,
Мандып өзүп доруккаштын башкы болдум.
Башкылааштын ажылынга каш-ла борбак
Бараан болган санныг чылдар — намдарымда.
Баштайында диктор чорааш, чоорту барып,
Назынымда журналист бооп артып калдым,
Чашкы шаамда херечилел кылган улус
Карачалдын аксы-биле бүрүткел каар,
Чамдыкта шуут боттары-ла аттар тыпсып,

✓ Төрөл аймактар чыыжын республиканың кайы-даа булу-нунда органиастап турарын «Шындан» болгаш өске-даа солуннарда удаа-дараа номчугу-лаан болгай бис. Бистиң бөгүнгү бирги чыыжывыс чаа эгелээш-тин азы ажыдышкын эвес-даа бол, бо чыыш бодунун шаа-биле сүрлүг, көрүштүг, байырланчыг шинчилиг болганы киржикчи-лерниң сеткил-хөөнүн өөртүп, сактышкынның чаагай изин сагыштарга арттырып каар.

Таарыштырып, «Дөңгүр-оолдап»
турганнар боор.
Ада-ием кайызы-даа арыг Монгуш улус
дээрзин
Эр бооп өскөш, сөөлүндө кээп тодараттым.
Ат-даа канчаар — ханы чаңгыс төрөл
аймаан билип чорза,
Эң-не кол чүүл — экини-ле салгалдарга
арттырары.
Бичии турган оолак шаамда Тээли суура,
Бир-ле катап авам мени чассыткаштын:
«Ада төрөл угбаң бар-дыр, ужураш» — дээн.
Авам мени «төрөлдөргө билип чор» деп
чагып сургаан,
Бир-ле дугаар билип алган, көргөн угбам
Билдиң көк деп чоон чаштыг башкы уруг...
Шак-ла мынчаар адам уктуг улус-биле
Таныжып ап, төрөлдөжил эгелээн мен.

Азарганчыг чажында азырандыга барган Сагбалдай акымның Сат фамилиялыг апарганын чугаа кадында кулак салгаш, билип ап, дыңнап ордум. Улуг Монгуш ук ызыгуурум даңзы-бүрүткел кылып, чизелеп эгелээн шагның эргилдези, амыдырал-чуртталганың агымының аайы-биле Сат, Монгуш, Салчак фамилияларлыг өг-бүлелер болуп, ожуң дашталганын төрөл аймактын бирги чыыжынга төөгүс тодараттыгнан.

Көрүшпээн хей төрөлдөр арнын көржүп, ажы-би-ле чугаалажы бээрге, бирде-бирде каттырынчыг, харааданчыг, солун, хөглүг байдалдарга чедире бээрге, шынның күштүү, шынарның ачылы төрөл чүрөктерге дээшти илдең. Хензиг када эпчосунчуп турзажок, эргеленчии кончуг чорду. Чоок кижилерниң таныжылгазы сеткил-хөөнү сергедип, чоокшулажырынче мээ-медерелди оттуруп, чаңгыс чудурук кылдыр каттыш-тырып, чарылбас, бузулбас найыралдың таваан салып,

харылзажырының быжыг доңун баглап, дунзаалап демниг болурунга идегелдиг базым болган.

«Хөглүг старттардан» эгелээш национал тхэквондо хүрешке чедир маргылдаалар сарыг хүннү ба-үргүлчүлээн. Делег акымның улуг уруу Бүрүмчаа бамның уруглары Лена, Лиза, Алина (ашаа Алим-лар-биле) узун назылыг төрөлдөргө суй белекте тудуп сунду. Чанар шак чоокшулаан тудум, санал-о-бериксээн төрөлдөр саны улам көвүдээн. Эки йөр сөстөр-биле чергелештир шүгүмчүлелдиг сүмелер, рекке дээр күзээшкinner кижизидикчи, өөредип салдарлыг болганын демдегледип каайн.

ТР-ниң алдарлыг малчыны Сат Сагбалдай акым кыстарының бирээзи, ыраккы Мөңгүн-Тайгадан ызыгуу-сурап, хей төрөлдөргө тыпкан математик башкы хөр-сыңышпастан бодалдарын хейге дамчыткан.

Чылгычы Байыр акымның уруу Валентина Саа-ниң алдарлыг артизи Чадамба Монгуштуң кады төр-Мөңгүн-Тайгадан келген төрелинге улаштыр ушкаш дорт, тодаргай кижекти барымдаага алды:

— Билишпес деп чүвениң чаржынчыын бодумну хан төрөл думаларымның караа ажыттынмаан эни-ышкаш, харааданчыг, «караңгы харылзаазындан» көр-Акым болур чоок төрелимниң чаңгыс кыс уруу хан-те-оол-биле харылзажы бээрге, чагып-сургап четтик-чыдырывыста-ла, чаш өпөязы көстүп келген. Саян ар-че өөренип чоруткан уруглар, оолдар танышпас ужу-дан мындыг ыядыңгы таварылгалар ийи-чаңгыс бол-бээрин парлалгага чырыдып-даа турар-дыр. Моон соң-бо хевирлиг чыыштарга кудалар куспактажып таныжар-ве дийин. Чүге оларны ниити чыышче чалап болбазы.

Бурунгаар көрүштүг, чаш салгалдың салым-чолу, гай келир үези дээш кезээде сагыш салып чоруур к-гээчел сеткилдиг ада, патриотчу хөөннүг кайгамчык-ганизатор, тааланчыг үнүг ыраажы, аялганы чога-шүлүктү бижиптер хөглүг-баштак хөгжүмчү, хевирле-нип кел чыдар чечен-мерген шүлүкчү Орлан Сайн тү-сөзүңгө дүвүрелин чажырбайн түмөн чону-биле үлеш-

—Төрөл аймактар чыыжын республиканың кайы булуңунда органиастап турарын «Шындан» бол-өске-даа солуннарда удаа-дараа номчугулаан бо-бис. Бистиң бөгүнгү бирги чыыжывыс чаа эгелээш-азы ажыдышкын эвес-даа бол, бо чыыш бодунун-биле сүрлүг, көрүштүг, байырланчыг шинчилиг бол-киржикчилерниң сеткил-хөөнүн өөртүп, сактышкын-чаагай изин сагыштарга арттырып каар.

Хей ажы-төлдүг өг-бүлениң буянныг ээлери — к-ган ачам Монгуш Долчунович Сайн, кырган авам В-Амашкиновна Борбак көдээ амыдыралды хөгжү-сайзырадырынга төлөпиг үлүүн кирип, азыраан а-төлүн (ажы-төлүнүн ажы-төлү үш дөрт четкени-би-чүс ажыг уруг-дарыг) шуптузун эртем-союлга че-рип, амыдыралдың каалама, делгем оруунче үдеп к-өндүр улуг чоргаарланыр өгбө-дөзүвүс, ук-ызыгууру-Ам бо чыышче чыгып келген аймактын төрөл бөл-териниң кежигүннерин каттыштырыптар болзуу-са, чеченчидип сөглээрге, ук-ызыгууру үндезил-тургузушканы Чыраа-Бажы суурнуң Культура-жыңына шупту сыңышпас чыгыы. Езу-чаңчылды-ны ыдыкшыдарын уламчылаалыңар. Бирги чыыш-идепкейлиг киришкениңер дээш өөрүп четтирдиз — дээш, Орлан Сайн хүндүлел бижиктерин төр-бөлүктөргө баштыңнарынга тывыскан. Ында бик-ыдыктыг, кижини дораан-на кичээндирер ханы ут-лыг сөстөрни, бо материалды төндүрүп ора, кириңи-

Мөге тооннуг, хөглүг-баштак, эрес-шобая,
Бөдүүн өгбө ада-ие чурттал чораан.
Соон салгаар төлөдөргө өңү кылдыр
Солун тоолун, күзөл соруун арттырып каан.
Ада-ие чагыын утпайн сагып чоруур,
Арбан суму чедир өскөн өөр-өнер
Төрөл угу алызындан быжыг, демниг
Төрөлдөргө өөрүшкүвүс сөннедибис.

Даңзы САЛЧАК
хоочун журналист

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити
амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 6079. Чагыг 134. Номери парлаагаже дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч.сч. № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыларын
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.